

Петренко О.Д., Храбскова Д.М.

УДК 81-115'342.622

РЕДУКЦІЯ ГОЛОСНИХ ЯК ВНУТРІШНІЙ ЧИННИК ФОНЕТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ МОВИ

Проблема природи мовної еволюції активно обговорюється в лінгвістичних колах вже понад півтора століття. Проте і досі вона залишається *актуальною*. Одностайної думки щодо чинників, які змушують рухатися механізми трансформаційних процесів у мовній системі, не існує. Еволюційні зміни мають місце в історії кожної мови – це факт неспростовний, хоч і не настільки очевидний як може вважатися на перший погляд. Для людини безпосередньо не пов'язаної з лінгвістикою, мовні модифікації в більшості випадків залишаються непомітними. Є. Д. Поліванов у статті “Где лежат причины языковой эволюции” наводить міркування пересічного японця, який робить досить логічні, на його думку, висновки про неможливість зміни мови взагалі. “Оскільки, – вважає японець, – коли ми навчаємося розмовляти, ми лише завчаємо ту мову, якою спілкуються наші батьки, а вони, у свою чергу, засвоїли мовлення своїх батьків [...] нашим завданням в дитинстві, як і завданням наших батьків та їх предків, в їх період засвоєння мови, було зовсім не переінакшування слів, а навпаки – необхідність навчитися розмовляти саме так, як це роблять дорослі” [9, 152]. Нормативним є колективний намір наслідування (імітації), а не навмисної зміни тієї мовної системи, що існує зараз. (Виключення становлять ті випадки, коли застосовувана мова / мовна форма перетворюється на криптолалію незрозумілу для певних верств суспільства). Найголовніша функція мови – комунікативна – за визначенням виключає навмисне змінювання мовного коду. Оскільки цей процес може загрожувати новій генерації втратою здатності використовувати мову як засіб спілкування зі старшим поколінням. Однак, на території розповсюдження латинської мови з'явилися французька, іспанська, італійська тощо, а сучасний китайець навряд чи без спеціальної підготовки зрозуміє давньокитайський текст. Одне з перших емпіричних досліджень в царині вивчення фонетичних змін належить Л. Гоша [17]. Результати проведеного ним аналізу відобразили ряд парадоксів, пов'язаних із розвитком та модифікацією мовних одиниць. Л. Гоша виявив, що в Шармеї, невеликому селищі французької Швейцарії, представники п'яти різних поколінь неоднаково вимовляють п'ять голосних та один приголосний. Таким чином, він зробив припущення, що цей факт вказує на процес розвитку мовної зміни. Чверть століття по тому інший дослідник Е. Германн [18] підтверджує, що встановлені Л. Гоша реалізації розвинулися. Цей приклад доводить не тільки наявність змін у мові взагалі, але й можливість їх прогнозування.

Метою запропонованого дослідження є вивчення рівнів впливу мовних факторів, на прикладі редукції голосних, на розвиток та темпи еволюції фонетичної системи мови. *До задач* роботи входить наведення класифікації мовних змін за їх якісною характеристикою, розкриття механізмів процесу редукції голосних і вивчення кореляції типів цього процесу із темпами і якістю фонетичних змін.

Існують такі поняття та явища, важливі для суспільної діяльності людини, змінювання яких є не досить бажаним. Наприклад, еталони одиниць виміру, серед яких найбільш наочним може вважатися еталон метра. Ці одиниці не повинні змінюватися і суспільство ретельно оберігає їх стабільність. Більш того, зміни в їх матеріальному втіленні пов'язані зі все більш суворими вимогами до незмінності їх суті. “Колись еталоном метра був металевий стрижень, який зберігався в особливих стабільних умовах в Парижі, зараз – це умовна кількість визначених електричних хвиль” [1, 47]. Але в будь-якому разі метр становить основну одиницю довжини. Фонетична система мови, як і сама мова взагалі, відноситься до таких суспільних установлень. Те, що зміна вимови (в часі і в просторі) заважає функціонуванню мовного коду, особливо якщо він обслуговує вищі суспільні потреби, доводять літературні мови. В них процес звукових змін є уповільненим, саме тому, що вони являють собою знаряддя культури. Водночас в цих мовах переборюється варіативність вимови в просторі: літературна мова не має діалектів. Мова повноцінно виконує своє призначення в тому разі, якщо її звукова система здатна диференціювати смисл. Припинив існувати колишній звук, на його місці з'являється новий: галло-романський [u] замінюється старофранцузьким [y]. Інший приклад – кількісна редукція голосного *e* в позиції після наголосу в кінці слова, зумовлена прагненням старофранцузької мови до окситонового наголосу, призвела до зникнення розрізнявальної ознаки жіночого роду [*ami* / *amie*]. Проте фонетична система мови одразу відреагувала на цю зміну, компенсував втрату новою кореляційною ознакою голосних фонем за кількістю: довгі / короткі [*ami* / *ami:*]. Має місце кількісна чи якісна зміна в системі, але смислорозрізнявальна функція продовжує реалізовуватися.

Свідчення про мовні і зокрема звукові зміни можливо знайти ще в творах античних авторів. Додаток до граматики Доната “Appendix Probi” (III – поч. IV ст.), який є джерелом вивчення як нормативної класичної, так і вульгарної латинської мови, вказує на суворі фонетичні закони і норму класичної вимови:

– *tabula non tabla* (синкопа);

– *pectin non pectinis* (уніфікація кореня);

– *inter aes et es hoc inter est, quod aes metali materiem designat, es autem verbum esse demonstrat* (омонімічна вимова) “між “aes” та “es” різниця в тому полягає, що “aes” значить металевий матеріал, тоді коли “es” вказує на глагол “бути”.

Система елементів мови, як засобу консолідації та вираження самоознаки нації, повинна бути в достатньому ступені сталою. Кардинал Ришельє, розуміючи важливість цієї функції мови в процесі становлення держави, таким чином формулює завдання Французької Академії (1635) в її Статуті: “Зі всією можливою дбайливістю та терпінням трудитися для того, щоб дати точні правила нашій мові і зробити її придатною для розмірковувань про мистецтва та науки” [7, 166].

На питання, яким чином відбуваються мовні зміни відповідає історія окремих мов. Загальні тенденції в розвитку мови ґрунтуються на зафіксованих фактах мовних змін. При цьому зважається, що процес мовної еволюції не позбавлено “прискорень та сповільнень, раптових стрибків і зупинок” [9, 152]. Вивчення історії сучасних мов та аналіз отриманих результатів надають можливість класифікувати мовні зміни за трьома характеристиками:

- 1) в залежності від швидкості розвитку – швидкі та повільні;
- 2) в залежності від ступеню усвідомлення носіями мови – малопомітні та легкосприйнятні;
- 3) в залежності від ступеню впливу на мовний код – глибинні та поверхневі, нестійкі та систематичні.

Всі три характеристики знаходяться у відносинах системної залежності. Найчастіше, якщо зміна повільна, вона є малопомітною, глибинною та систематичною. І навпаки, швидкі зміни характеризуються як легкосприйнятні, поверхневі та нестійкі. Нововведення другого типу властиві лексичному рівню мови. Перші – притаманні фонологічному рівню. Якщо в лексиці та семантиці розвиток інновацій може бути доступним практично візуальному спостереженню, то граматика вимагає більш складних методів реєстрації та контролю, не говорячи вже про фонетику і фонологію.

Фонетичні зміни відбуваються за певними законами. Суттєвість цих законів така, що при змінюванні чогось (нехай і спрощенні), відбувається компенсація, навіть може запроваджуватися ускладнення в артикуляції. Поява у французькій мові носових фонем зумовлена низкою факторів, в тому числі і законом редукції консонантних груп: *longer* – спрощення консонантизму привело до ускладнення вокальної системи.

В історичній фонології прийнято розрізнявати парадигматичні зміни та зміни синтагматичні. З останніми, тобто зі змінами звукового складу слів при збереженні інвентарю фонем, суспільство зустрічається повсюдно. Мовні зміни спочатку відбуваються на ідіолектному рівні та не мають системного характеру. Але подальший розвиток кожної звукової зміни чиниться по одній і тій самій програмі. Хтось увів в ужиток *творог*, хтось почав вимовляти [*larm*] замість нормативних *творог* та [*lerme*]. Нововведення мали деяку кількість прихильників. З часом ця кількість звеличилася. І лише згодом, за певних обставин, зміни мали можливість бути визнаними мовною спільнотою. Наприкінці XVI ст. М. Монтень поклав початок зміні звукової та орфографічної форм прикметника “щасливий”, вимовляючи, а потім зафіксувавши письмово варіант “*heureux*”, замість загальноприйнятого в той час “*hureux*”. Спочатку про припустимість існування таких форм сперечаються, потім починають розмовляти подібним чином. Зрештою нові слова та варіанти стають єдиною можливими. Сьогодні лише в підручниках та орфографічних словниках залишилися свідчення про ще не такі давні форми, як *англійський*, *бібліотека*, *символ*. Існують і зворотні випадки: історією мови зафіксовано чимало фактів припинення мовних зсувів, відторгнення нового способу вимовляння та повернення до консервативного стилю. Прикладом цього явища може бути зміна у вимові слова [*Pari*] в XVI ст.: на півночі та в говорах Лангедоку накреслюється тенденція до вимовляння [*Pazi*], водночас у розмовному варіанті французької мови використовується форма [*Peri*]. Ні перша, ні друга не витримали конкуренції з загальноприйнятною вимовою. Якщо фонетична зміна все ж має місце, вона закріплюється в певній позиції. В деяких випадках вона охоплює всі можливі позиції, і тоді вже звук змінюється в мові загалом. Разом із тим слід наголосити на такій взаємозалежності: чим більш мотивований знак, тим він стійкіший і тим легше він має протистояти звуковим змінам. У даному випадку йдеться, насамперед, про звуконаслідувальні слова та експресивні утворення.

Майже будь-яка знакова система, яка використовується людиною, несе в собі надлишкову інформацію. Цей залишок є необхідним: за його відсутності кожна помилка слуху, у вимові, друкарська призводила би до прийому хибних повідомлень. Однак завжди існує потреба спрощення. Вона зрушує з місця позиційний процес: в певних позиціях звуки або зовсім зникають, або втрачають розрізнявальні ознаки (відбувається нейтралізація фонем). Ці позиційні модифікації поділяють на комбінаторні та власне позиційні. До перших відносять акомодацию, асиміляцію, дисиміляцію. Другу групу складають оглушення приголосних в кінці слова і редукція голосних в ненаголошених позиціях. Остання є досить цікавим явищем для вивчення, оскільки вона приводить до появи в фонетиці таких феноменів, як німецький Murgmellaut або французький [ɔ] “випадний” (*caduc*). Винятковість цих одиниць полягає в тому, що їх віднесення до окремих фонем мови або визначення як алофонів, що існують в системах досліджуваних мов, постійно дискутується.

Фундаментальні дослідження редукції голосних надали можливість встановити два її типи: кількісну та якісну. Якісна редукція характеризується виникненням постійних розрізнявальних ознак звуку. В історії розвитку мов зафіксовано випадки, коли якісна редукція спричиняє появу нових фонем, наприклад, поява у старофранцузькій мові голосної фонемі [y] замість [u]. Ця зміна первинно зумовлена загальним зміщенням артикуляції старофранцузької мови вперед, в порівнянні з народною латиною. Саме ця ознака, місце артикуляції, є кореляційною диференційною для пари фонем сучасної французької мови [y] / [u]. Таким чином якісну редукцію можливо віднести до факторів створення фонологічно суттєвих ознак, тобто “ознак за якими стається протиставлення звуків, які в даній мові здатні диференціювати інтелектуальні значення” [11, 51].

Водночас виникає питання про те, чи можна кількісну редукцію або цілковиту нейтралізацію голосного в слабкій позиції прийняти за ознаку, що є достатньою для виділення окремої фонемі. Л. В. Щерба дає позитивну відповідь. Він уводить до фонологічної системи французької мови окрему фонему “[ɔ]-випадний”. Основна загальнотеоретична відмінність точки зору Л. В. Щерби полягає в тому, що виходячи з положення про артикуляційну єдність звуків, віднесених до однієї фонемі, він розглядає результати позиційних змін однієї й тієї самої фонемі, як чергування різних фонем. “У французькій мові необхідно

розрізнявати дві фонемі [oe]: одна є тією, яка ніколи не випадає і яку ми позначатимемо через [oe], та інша, яка в мовленні може випадати, за певних обставин, і яку, хоч вона фонетично співпадає з першою, ми позначатимемо через [ɔ]” [13, 103]. Для доказу наводиться приклад дієслів *peupler* [poeple] і *demandeur* [dɔmã:de], котрі в початкових складах мають якісно однакові голосні, але якщо перед дієсловами застосувати прийменник *à*, їхня акустична форма може бути відображеною таким чином: [apoeple] та [ad(ɔ)mã:de], або варіант [admã:de]. Тобто фонемою [ɔ] називається таке [oe], котре за певних обставин чергується з нулем звуку.

За визначенням М. С. Трубецького, “встановити те, що два звуки представляють різні фонемі (а не два варіанти, чи варіації однієї фонемі), можливо при вивченні їх у позиційно тотожних умовах, тому що тільки в цьому випадку стає повністю зрозумілим, що саме ці два розрізнявальні звуки протистоять один одному за своєю смислорозрізнявальною формою” [11, 39-44]. Але редуковані голосні завжди знаходяться в слабкій позиції, тобто є ненаголошеними. Необхідною (хоч і недостатньою) умовою реалізації всіх фонетичних протиставлень у французькій мові є їхнє положення під потенційним наголосом. Досліджувана фонема [ɔ], як вказувалося раніше, реалізується в дещо виняткових позиціях ніж всі інші голосні фонемі. Проте П. С. Кузнецов [4] наводить один приклад, коли ця фонема може бути наголошеною, і в цьому випадку вона виступатиме як [oe], таким чином ототожнюючись з останньою. Це випадок наголошеного об’єктного займенника *le* (наприклад, *prends-le*). Тому що саме це *le*, яке виявляється вказівним займенником, в ненаголошеній позиції є найбільш характерним прикладом [ɔ] “випадного”. Обидва *le* мають однаковий фонематичний склад і не розрізняють смислу. Розцінювати звукотип [ɔ] як особливу фонему, лише на тій підставі, що він факультативно чергується з нулем, неможливо.

Те ж саме походження має питання про фонологічний статус редукованого голосного [ɔ] Murmellaut в німецькій мові. За винятком того, що він може бути результатом не тільки кількісної редукції, але і якісної; а також ніколи не зустрічається в позиції під наголосом. Але, за Л. В. Зіндером, “його слід вважати не більше ніж алофоном фонемі [ɛ], а іноді [e:]” [2, 99]. Л. Р. Зіндер доводить можливість сприймати майже тотожними позиції, коли голосні [ɔ] / [ɛ] чергуються як ненаголошений і наголошений в одній морфемі [’le:bɔn] *leben* - [le:’bɛndɪç] *lebendig*, а цього, на його думку, достатньо щоб розцінювати їх як алофони однієї фонемі. І все ж таки проблема редукованого [ɔ] дискутується вже понад 60 років в теорії та практиці німецької мови. Досить довгий час орфоепічні словники не визнавали як норму стандартної вимови можливість кількісної редукції голосного. Але останні видання GWDA (1982); DUDEN (1990) припускають у німецькій стандартній вимові елізію “e” у флексіях, а також в позиції перед проривними, або в комбінаціях “сонорний + проривний”, яка супроводжується частковою асиміляцією приголосного. Вже давно увійшли до традиції та відмічені в різних дослідженнях ті випадки використання редукованого [ɔ], котрі, наглядно демонструють процес зближення реальних тенденцій вимови і правил, що регулюють її кодифіковану норму. Елізія [ɔ] не призводить до викривлення смислу слів і трапляється в різних контекстах спілкування при різних темпах мовлення, являючи собою більш престижну реалізацію, ніж повна вимова голосного. Зворотній процес, тобто трансформація [ɔ] в повністю артикульований звук, характеризує виключно регіонально забарвлені варіанти реалізації голосного. Те ж саме можливо спостерігати і у французькій мові: провансальський акцент характеризується наявністю більшості “випадних” [ɔ].

У підсумку слід констатувати той факт, що редуковані голосні одного типу з [ɔ] “випадним” і [ɔ] Murmellaut становлять результат синтагматичних модифікацій, які мають місце в історії кожної мови. Загальний процес редукції голосних в слабких позиціях може складатися з двох етапів: кількісної і якісної редукції. Якісна редукція здатна привести до формування нових фонем, але в випадках коли вона охоплює вказаний звук в усіх позиціях взагалі. Кількісна редукція, як наглядно вказують приклади, не є чинником появи нових фонем, а тільки зумовлює загальне або часткове зникнення наявних. Навряд чи можливо підтвердити існування самостійної фонемі [ɔ] лише тенденцією деяких фонем в слабких позиціях до кількісної редукції. Редукція голосних скоріше підтверджує теорію, за якою звукові зміни стаються саме за рахунок існування надлишкової інформації, котра передається фонемою в даній позиції. Один із факторів, який вказує на існування надлишкової інформації, полягає у збереженні сигніфікативної функції значущих одиниць навіть за умови повної редукції голосного.

Джерела та література:

1. Дешериев Ю. Д. О причинах фонетических изменений / Ю. Д. Дешериев, Л. П. Крысин // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – С. 41-55.
2. Зиндер Л. Р. Теоретический курс фонетики современного немецкого языка / Л. Р. Зиндер. – М. : Просвещение, 2003. – 140 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2003. – 464 с.
4. Кузнецов П. С. К вопросу о фонематической системе современного французского языка / П. С. Кузнецов, А. А. Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М. : Наука, 1970. – С. 163-203.
5. Либман А. С. Заметки о теории звуковых изменений (на германском материале) / А. С. Либман // Проблемы фонетики : сб. статей / отв. ред. Р. Ф. Касаткина. – М. : Наука, 2002. – С. 12-26.
6. Мартин А. Принцип экономии в фонетических изменениях / А. Мартин. – М. : Наука, 1960. – 261 с.
7. Мейе А. О развитии языков от эпохи первоначальной общности до исторической эпохи / А. Мейе // Общее языкознание : хрестоматия / сост. Б. И. Косовский. – Минск : Наука, 1976. – С. 164-172.

8. Петренко А. Д. Социофонетическая вариативность современного немецкого языка в Германии / А. Д. Петренко. – К. : Рідна мова, 1998. – 255 с.
9. Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции / Е. Д. Поливанов // Общее языкознание : хрестоматия / сост. Б. И. Косовский. – Минск : Наука, 1976. – С. 147-164.
10. Прокопова Л. І. Соціолект школярів і німецька літературна вимова / Л. І. Прокопова // Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. – К. : Довіра, 1995. – С. 163-168.
11. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
12. Храбскова Д. М. Фонетична еволюція французького мовлення етнічних французько-німецьких білінгвів : дис. ... канд. філол. н. : 10.02.05. / Д. М. Храбскова; ТНУ ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 241 с.
13. Щерба Л. В. Фонетика французского языка / Л. В. Щерба. – М. : Просвещение, 1957. – 320 с.
14. Bloomfield L. Language / L. Bloomfield. – N. Y. : Henry Holt, 1933. – 386 p.
15. Borodina M. Phonétique historique du français / M. Borodina. – L. : Nauka, 1961. – 280 p.
16. Chigarevskaja N. Précis d'histoire de la langue française / N. Chigarevskaja – L. : Nauka, 1974. – 340 p.
17. Gauchat L. L'unité phonétique dans le patois d'une commune / L. Gauchat // Aus romanischen Sprachen und Literaturen : Festschrift Heinrich Morf. – Halle, 1905. – S. 368.
18. Hermann E. Lautveränderungen in der Individualsprache einer Mundart / E. Hermann // Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. – his. KL. 1929. – V. 11. – S. 457.
19. Labov W. The social stratification of English in New York city / W. Labov. – Washington : D.C., 1966.
20. Wolf H. Sprachwandel in soziolinguistischer Sicht / H. Wolf // Germanistische Linguistik. – Olms. – 1970. – Varia 1. – Nr. 6. – 700 S.